

Олена Ставнича
кандидат філологічних наук
ДП НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України»
м. Київ

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИБІР: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ІДЕАЛИ М. ЧАЙКОВСЬКОГО ТА В. ЛИПІНСЬКОГО В РЕЦЕПЦІЇ СУЧАСНИХ ПРОЗАЙКІВ

В умовах ескалації інформаційного аспекту гібридної війни й загострення у зв'язку з цим соціокультурних й національно-етнічних питань, що трансгресували з виміру абстрактних теоретизувань в площину особистого й конкретного життєвого вибору, значний прагматичний інтерес для розбудови дієвої національної ідеї (як ідеологічної складової державної безпеки) становлять історичні прецеденти свідомого вибору національності. При цьому йдеться не про ренегатство задля матеріальних вигод чи самозбереження, а про віднаходження своєї ідентичності в суміжній національній групі, що є внутрішньою спонукою й відповідає глибинним духовним потребам індивіда.

Проблема ототожнення індивіда з певною уявленою спільнотою є поліаспектною, що зумовлено інтегральною природою феномена, а тому є предметом досліджень багатьох суспільствознавчих дисциплін. Розглядаючи ідентичність з погляду культурології й політичної психології, враховуємо важливі для розуміння взаємодії емотивно-вольової та соціально-політичної сфер буття людини напрацювання в цій царині політологів і соціологів (Є. Магди, Д. Муазі, Е. Сміта), істориків (Т. Водотики, С. Плохія, Б. Флорі, Н. Яковенко), філософів (Л. Донскіса, О. Забужко), лінгвістів (Л. Михайлюк, Г. Півторака), літературознавців (І. Жифарської, М. Жулинського та ін.). Історик Л. Нагорна так узагальнює поняття національної ідентичності: це «комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутною спільнотою, що має свою історичну територію, мову, пам'ять, культуру, міфи, традиції,

об'єкти поклоніння, національну ідею» [5], підкреслюючи виразність її політичного й

територіального компонентів порівняно з етнічною ідентифікацією.

У фокус зацікавлення сучасних письменників потрапили з усіх поглядів неординарні постаті «поляків з українською групою крові» — Міхала (Михайла) Чайковського (1804—1886) та Вацлава (В'ячеслава) Липинського (1882—1931) — етнічних поляків, що офірували свій талант, енергію, працю, зрештою, все своє життя на відродження української державності. Об'єктом даної розвідки стали історично-біографічні романи «Отаман Чайка» (2010) і «Діти Яфета» (2010) Івана Корсака та «Забуття» (2016) Тані Малярчук, які докладно описують не лише перипетії життєвого шляху своїх героїв, а й відтворюють генезу і розвиток їхніх ідей на тлі епохи. Метою дослідження є пошук і систематизація артикульованих у названих творах важливих думок історичних політичних діячів, котрі свідомо переакцентували власну національну приналежність, зокрема, думок, придатних для формування актуальної, прийнятної й привабливої для різнонаціональних громадян України ідеї українства. Розглядаючи це у співвідношенні з проблемою національної самоідентифікації, прагнемо з'ясувати, які саме психологічні й соціальні мотивації обрано письменниками для ідеологічного «виправдання» вчинку своїх персонажів, який прагматичний аспект цього феномену корелює із сучасністю й може бути використаний як інструмент опірності зовнішній агресії. Об'єктом дослідження стала художня література, а не оригінальні твори авторів, позаяк інтерес становлять не ідеї Чайковського чи Липинського самі по собі, а їх сприйняття з сучасної перспективи, що певною мірою відображує стан і вміст колективної свідомості й пам'яті. Письменницька рецепція природно передбачає здійснену «селекцію» фактів, ідей, їх відрефлексування й укладання в більш-менш завершену з погляду художньої цілісності ідеологічну систему.

Письменники підкреслюють, що свідоме обрання української тожсамості поляком, який народився і зріс на українській землі, — не поодинокий випадок, а вияв психологічних закономірностей (першим етапом формування національної ідентичності є надважлива підлітково-юнацька самоідентифікація в межах

«регіональної» приналежності, базової опозиції «ми—вони»: подібний акцент робить І. Корсак, змальовуючи вплив кобзарського епосу й народних легенд на Міхала Чайковського) та логіки історії, коли суб'єкт, поставлений волею обставин перед екзистенційним вибором, робить його на користь Іншого, хоч і не кодифікуючи самість за його ідентифікаторами, але ніби під'єднуючи до неї ознаки національної ідентичності Іншого (це можуть бути мова, традиції, цінності тощо). Так, у романі «Забуття» з'являється поняття «українського поляка», що «чує себе зобов'язаним у момент повстання українського народу стати на його бік. ...[бо] це справа логіки та політичної доцільності» [4, 35]. Тому на сторінках романів виринають з п'їтьми історії постаті польських шляхтичів Богдана Хмельницького, Михайла Кричевського, Францішка Духінського, — їхній чин для становлення української нації й визнання її в світі є вагомим аргументом на користь екзистенційно зумовленої системи координат для формування тожсамості. Ключова для розглядуваних історичних особистостей детермінанта національної ідентифікації, оперта спочатку на політичне, а потім вже на етноядерне тлумачення нації є наріжною й для громадян сучасної України (хоч і містить як переваги, так і певні загрози націотворенню; див.: соціологічні дослідження щодо питання «Яке із наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?» [7]).

Ця система координат включає в себе, на думку прозаїків, культурний (народнописенний, міфологічний, філософський), аксіологічний, політико-прагматичний аспекти, кожен з яких має свої важелі впливу для створення в уяві реципієнта україноцентричного образу світу, який отримує відповідне ідейне й символічне навантаження (наприклад, центральна смислотвірна легенда про «алатир-камінь» у романі «Отаман Чайка» артикулює непереможну мрію-спонуку до здобування миру й справедливості для своєї рідної землі).

Об'єднує образи Чайковського й Липинського не лише подібність походження, зовнішньої канви бурхливого політичного життя (зокрема, те, що основну діяльність вони провадили за межами України, хоч і виключно з метою її визволення з-під влади Російської імперії/СРСР), життєвого вибору, нахилу до письменства й незвичайної плідності у писанні (доробок Чайковського сягає 12 томів; архівна спадщина Липинського, відмікрофільмовувана

протягом двох років, навіть стала поштовхом до заснування Східноєвропейського дослідного інституту), а й схожість переконань, артикульованих у їхніх творах ідей. Звісно, у романах ми маємо їх ретрансльовану авторами версію, яка цікава нам саме сучасною інтерпретацією та розстановкою акцентів. Насамперед, прозаїки виопуклюють ідею спільної мети й історичної долі українського й польського народів, вкладену у формулу «За нашу і вашу свободу!». Привабливість цього конструктивного гасла покликана й мобілізувати сучасників, й нівелювати так звані історичні образи.

Одним з найважливіших постулатів, на диво сучасних з погляду новітніх тенденцій в політології щодо формування *політичних націй*, стало розуміння цими історичними особами поняття національності — не як етнічної приналежності, а як скомплікованого психоінтелектуального й досвідного конгломерату, відчуття групової солідарності: «Свої — це ті, що живуть поруч із тобою. *Спільна земля робить людей спільниками, а не мова чи релігія*» [4, 35].

Національна ідентичність, на думку дослідників, виконує мобілізаційну й інтеграційну функції в суспільстві, а також «створює механізми гармонізації у свідомості індивіда національної (групової) та особистісної ідентичності, власних цінностей і національних традицій» [5]. Однак у розрізі розбіжності між етнічною приналежністю й позиціонованим національним самоототожненням значною мірою втрачає функцію гармонізації, позаяк для суб'єкта з подвійною з генези ідентичністю — питомою й набутою — виникає неминучий соціопсихологічний конфлікт із національною групою, з якої він походить, що набуває рис онтологічного розриву й породжує різні девіації сприйняття і самоусвідомлення. Подібне явище досліджує в своєму романі Т. Малярчук, зосереджуючись на переживаннях В. Липинського, намагаючись реконструювати психологічний стан і хід думок героя. Соціальне виключення імплікується авторкою через поняття ганьби, зневаги, ренегатства, аж до втрати внутрішніх орієнтирів, тимчасової втрати самості: «А який він справжній? Ренегат. Зрадник. Свій. Чужий. Поляк. Українець. Вацлав. В'ячеслав. Хто він?» [4, 37]. Відчуття відокремленості від ріднонаціональної спільноти породжує тривкі стани самотності, покинутості, безвиході, невпевненості в

правильності здійсненого кроку: «...не раз пізніше його охоплюватиме відчуття, ніби він лежить на самому дні, де холодно і самотньо, і звідси, зсередини, дно здається ще глибшим <...> вічним вертикальним падінням вниз» [4, 19]. Пошук онтологічного опертя відтворено метафорою «невидимих поручнів» — цю внутрішню точку опори Липинський знаходить в ідеї української державності, яка фактично стає стрижнем усіх його політико-філософських праць, а цінності та ідеали українства — підставою його самоідентифікації. Письменниця уникає однозначної відповіді на питання, чому саме такий вибір зробив шляхтич Вацлав Ліпінський (окрім епізоду з «домашнім іконостасом» — портретами Б. Хмельницького й М. Кричевського, де зазначає, що «жертва поляка заради української державності надзвичайно його збуджувала» [4, 49]), зате гіпотетичні причини зміщення національної ідентичності ґрунтовно прописує в романі «Отаман Чайка» І. Корсак.

На переконання автора, це насамперед вплив родинних традицій («Дух шляхетності і козацтва <...> у їх домівці був невивітраним вже за кількох поколінь» [2, 7], глибинне українське коріння (мати була з роду Брюховецьких), українське середовище (особливо підкреслює вплив «кобзаря Левка, що наспівував думи козацькі й пісні — вони п'янили кріпше вина, ті пісні про вольність, ті думи, що мали сміливість кривду називати кривдою» [2, 8]). Отож в інтерпретації І. Корсака Михайло Чайковський має радше подвійну ідентичність, а його сумніви в національній приналежності (тожсамості) звучать риторично: «Хто ти? Поляк з неіснуючої нині держави, пошматованої і розчавленої вкотре чужинським чоботом, не раз забризканим кров'ю твоїх родаків <...>? Чи ти більше козак з українського краю, де зродився, до якого приріс душею, і тепер вже не відірватись довіку, інакше душа та стане розчахнутим деревом?» [2, 6]. І навіть зміна підданства на турецьке й перехід у мусульманство, засуджений більшістю співвітчизників, були підпорядковані меті всього його життя: відродженню козацтва як боездатної структури й вагомої політичної сили, що б довело на практиці життєвість ідеалів Запорозької Січі та політичну й державотворчу спроможність українства (сформував за згоди султана «Корпус козаків оттоманських», який існував в різних варіантах від 1853 р. до 1870-х років, залагоджував конфлікти дунайських запорозьких козаків із «некрасовцями», плануючи їх

об'єднання тощо). А ще козацьке формування мало стати символом поєднання русинів-українців з поляками, вберегти «від розбрату й різни». Роман «Отаман Чайка» має виразні ідеологічні акценти, і відсікає частину історичного фактажу й інтерпретацій, що не узгоджуються з авторською настановою глорифікації апологета козацької вільної України (наприклад, дослідниця Наталія Цьолик говорить про «роздвоєну», а не подвійну ідентифікацію [6]).

Патріотичні ідеї та подвижницьке життя на користь національного розвою України В'ячеслава Липинського можуть бути продуктивно використані в інформаційній війні як аргумент і демонстрація того, що *мова, релігія і походження не є визначальними детермінантами національної ідентичності*. В. Липинський — головний герой твору І. Корсака «Діти Яфета». Походячи з польської шляхти, позиціонував себе свідомим патріотом української держави, чимало зробив для розвитку української історичної науки. Письменник намагається дати відповідь на складні й досі актуальні питання: «Чи то можливо так жити на одній землі, щоб ніяку мову не скривдити, нічию минувшину не образити? Тим паче, як вона така непроста» [1, 15]. Цей «свіжоспечений українець з польською психологією» завзято переконував, що «Україна — спільна власність всіх націй, котрі мають цілком однакові права» [1, 25], різко виступав проти шовінізму й деструктивного, заснованого на агресивному націоналізмові, державотворення. Ці ідеї, вочевидь, є важливими константами світогляду самого автора, оскільки він звертається до них і в інших своїх романах («Тиха правда Модеста Левицького», «Отаман Чайка» тощо). Споріднені в зображенні письменника й головні герої цих творів — освічені, порядні, не амбітні, вони вбачають сенс і мету свого життя в служінні людям без поділу їх на класи, стани й нації, але при тому залишаються ангажованими до української справи. Не відкидаючи ваги особистості для творення історії, автор прописує нетипову модель національного подвижництва, частково закорінену у східну філософську парадигму буття в колективі й для нього та генетично пов'язану з ідеалізованими демократичними традиціями запорозького козацтва.

І Чайковський, і Липинський вважали *ідеали «козацької республіки»* для внутрішнього політико-соціального устрою найкращими, відповідно період визвольних змагань XVII ст.

розглядається ними як консолідаційна платформа для формування неконфліктної історичної пам'яті (що важливо на даному етапі «війни пам'ятей»), бо ближчі періоди переобтяжені заполітизовано суперечливими нараціями, й розбудова на їх основі конвенціональних й ефективних комеморативних практик утруднена), а відтак і об'єднавчої державницької ідеї: «Бо якщо українці тепер існують як народ, то лише завдяки Хмельниччині» [4, 52]. Історик польської літератури Зигмунт Швейковський стверджує, що мрією Чайковського було «воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України» в тому стані, як вона існувала за Речі Посполитої, і за цією «божественною» Україною він тужив усе життя, визволення її бачилося йому справою вселенського масштабу [2, 2], і необхідною умовою для визволення Польщі. Цю свою екзистенційно-патріотичну тугу й глибоку переконаність у необхідності спільної боротьби він вилив у творах про козаччину («Козацькі повісті», романи «Гетьман України» про Івана Виговського й «Вернигора» про гайдамацьке повстання 1768 року), популярністю й ідейним впливом яких була стурбована навіть найвища влада Російської імперії: «У нас, на Поділлі, те ім'я набуло впливу такого, що не тільки винесло Чайковського на вершину письменництва, а й надало ваги визволителя Польщі», — згадував Т. Сж [2, 75].

«Честь, дисципліна, ідейність, благородство» [4, 165] мають визначати стрижень будь-якої самоідентифікації, це гасло і Чайковський, і Липинський послідовно втілювали в життя (до прикладу, Михайло перед польським повстанням підписав «вольну» для всіх своїх кріпаків, ідеї «козацької України» присвятив усе життя; В'ячеслава ж називали втіленням «української шляхетності» і «боялися, бо він вимагав від людей гідності» [4,14]).

Спільною ідеєю був також *монархізм*, лише тлумачений відповідно до уявлень авторів щодо правових стосунків між Україною та Польщею. Політичний ідеал Міхала Чайковського кількаразово у різних висловлюваннях намагатиметься сформулювати І. Корсак, однак найкраще це все-таки вдалося зробити самому політичному діячеві у «Зверненні до українських козаків Кубані»: «Козаки з Ляхами побратаяються як рідні браття, Москаля виженуть, а король дасть всьому народові вільність та

свободу» [6], тобто влада польського монарха поширювалася б і на Україну, однак за значної самостійності останньої та забезпечення її державних та громадянських прав і свобод. В. Липинський же розумів монархію з позиції Просвітництва — це «просвічена монархія», що корелює з міфом «сильної руки» (в сучасності контамінувався із міфом «героя-державника» — «народного президента»).

Політичну програму В. Липинського, найповніше викладену в «Листах до братів-хліборобів», в романі «Забуття» подано семантично ущільнено, з чітким акцентом причин поразки визвольних змагань та «анархічного опору», властивого національній ментальності: українці програли, «бо не мали “ідеї, віри, легенди про одну, всіх українців об’єднуючу, вільну і незалежну Україну”. Здатні на революційний порив, вони завжди боролися проти чогось (проти Польщі, Росії, панів, більшовиків, гетьманців), а не за щось. Керувалися ненавистю до ворогів, а не любов’ю до своєї землі і бажанням побудувати на ній незалежну державу» [4, 204]. Тому *слід спочатку виховати сильну й свідому себе й свого призначення націю, а вже потім вона зродить видатних провідників* — ця думка є ідейною кульмінацією роману, й досі не втратила прагматичної значущості (в контексті побудови громадянського суспільства).

Окреслення вкрай необхідної зараз стратегії формування опору в сучасній гібридній війні міститься у словах В. Липинського, написаних століття тому, але їхнє ціннісно-сміслові поле пошуку внутрішнього консенсусу й спільної ідеології й аксіології, а не зовнішніх союзників, які вирішують проблеми України, не дезактуалізоване: «Ви мусите все своє почуття і весь свій розум зосередити на тому, щоб *найти розуміння, ... спільну політичну мову* з місцевим москвофілом чи полонофілом — сотворити з ними разом на Українській Землі окрему державу, а не на то, щоб поза межами України знайти союзника, який би допоміг Вам знищити місцевих москвофілів і полонофілів» [3].

Окрім названих вище ідей політологічного плану, варто наголосити на важливості викладеного прозаїками досвіду психологічного перетривання й внутрішньої перебудови (фактично, пересотворіння ідентичності), що має надзвичайну вагу для тих громадян України (українців і не українців), які у зв’язку з

драматичними подіями в сучасній історії країни змушені відшукувати нові ціннісні національні орієнтири, модифікувати власну тожсамість відповідно до викликів доби. Значущість досягнень і гідність пройденого життєвого шляху «українських поляків» Чайковського й Липинського покликані, за задумом прозаїків, надихати й стимулювати сучасників. З такого погляду постаті цих історичних діячів можуть виконувати роль так званих культурних героїв, державницький чин та ідеалізована матриця образів яких творитимуть аксіологічні вектори для формування національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корсак І. Діти Яфета: роман. Київ: Ярославів Вал, 2010.
2. Корсак І. Отаман Чайка: роман. Київ: Ярославів Вал, 2010.
3. Лист В'ячеслава Липинського до Богдана Шемета від 12.12.1925 [Ел. рес.] <https://uk.wikisource.org/wiki/>
4. Малярчук Т. Забуття: роман. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016.
5. Нагорна Л.П. Ідентичність національна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: "Наукова думка", 2005.
6. Радик О. Михайло Чайковський. Авантюрист, який мріяв відродити Січ // Історична правда. 2012. 29 верес.
7. Яке із наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним? (динаміка 2006—2007) (регіональний розподіл). [Ел. рес.] http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=715.